

Jaarverslag RAVON 2003 & 2004

In dit jaarverslag over de jaren 2003 en 2004 passeren de belangrijkste zaken met betrekking tot RAVON de revue. Er is zowel informatie over de vrijwilligersactiviteiten als over de werkorganisatie opgenomen. Een kortere versie van dit jaarverslag is opgenomen in het tijdschrift (RAVON 20). Een zeer bondige versie is als kleurenbrochure uitgegeven. De werkorganisatie van Stichting RAVON is gehuisvest op de Radboud Universiteit te Nijmegen en op de Universiteit van Amsterdam (Werkgroep Monitoring).

DONATEURS

In 2003 had RAVON circa 790 donateurs, in 2004 groeide het aantal voor het eerst tot boven de 800. Na een toename van enkele honderden donateurs eind jaren 90, is er de laatste jaren sprake van een vrij stabiele situatie. De donateurs steunen RAVON met hun jaarlijkse donatie en leveren daarmee een belangrijke bijdrage aan ons beschermende werk. Gelukkig zijn ook veel donateurs zelf actief in het veld met inventariseren en monitoren. In 2004 werden opvallend veel gegevens ingestuurd. In februari 2005 konden ca. 18.000, grotendeels door vrijwilligers verzamelde, waarnemingen aan het databestand worden toegevoegd! Daarmee groeide het databestand van RAVON tot over de 350.000 waarnemingen. Ter vergelijking; voordat RAVON in 1999 het databeheer centraal ter hand nam waren er ongeveer 150.000 waarnemingen op een goed toegankelijke manier beschikbaar.

WEEKEINDEN

RAVON organiseert jaarlijks twee inventarisatieweekenden. Met Hemelvaart gaat de aandacht vooral uit naar amfibieën en reptielen. In oktober is er een vissenweekeinde. Dit zijn stevast plezierige, actieve en bovenal leerzame weekenden, waarbij vaak verrassende vondsten worden gedaan.

Hemelvaartweekeinde 2003 Overijssel

In 2003 werd het Hemelvaartweekeinde in Salland en Twente (Overijssel) gehouden. De organisatie was in handen van John Habraken. De circa 35 deelnemers inventariseerden vooral de wat minder goed onderzochte gebieden. Er zijn in 66 kilometerhokken waarnemingen verzameld, waarbij ook aandacht is besteed aan de verschillende groene kikkers. Er werden negen soorten amfibieën waargenomen, waarvan er vier op de Rode Lijst staan. Van de drie waargenomen reptielensoorten staan de hazelworm en zandhagedis op de Rode Lijst.

Hemelvaartweekeinde 2004 Noord-Brabant

In 2004 werd er een goedbezocht Hemelvaartweekeinde (33 deelnemers) georganiseerd door Arnold van Rijsewijk en Jeroen van Delft in West-Brabant. Deze relatief slecht onderzochte regio is nu een stuk beter geïnventariseerd. Er zijn 72 kilometerhokken verdeeld over 20 uurhokken onderzocht. Er werden elf soorten amfibieën waargenomen, waarvan er vier op de Rode Lijst staan. In twee wateren werden zelfs vier soorten salamanders aangetroffen! Ook werden 136 levendbarende hagedissen gezien. Met de talrijke waarnemingen zijn veel

zogenaamde “witte plekken” opgevuld en zijn veel verouderde waarnemingen herbevestigd. De waarnemingen zijn aangeboden aan de drie grote terreinbeheerders in deze regio.

Visweekeinde 2003 Gelderland

Het visweekeinde werd dit jaar in de Betuwe gehouden, alwaar veel slootjes, weteringen en uiterwaardpoeltjes werden geïnventariseerd. De organisatie (Piet Spaans en Tjeerd du Bois) ontving er 33 deelnemers, waaronder veel “nieuwe gezichten”. Naast het normale inventarisatieprogramma, was het weekeinde extra aantrekkelijk gemaakt met een avondexcursie en een lezing over de grote modderkruiper. Deze soort werd bij Opijnen en Opheusden ook daadwerkelijk gevangen. De bittervoorn bleek wijd verbreid voor te komen en de uitheemse blauwband bleek ook in de Betuwe voet aan de grond gekregen te hebben.

Visweekeinde 2004 Noord-Brabant

De organisatie van dit weekeinde was in handen van Tiny Arts en Rombout van Eekelen. De circa 30 deelnemers inventariseerden met prachtig veldwerkwee verschillende typen wateren in West-Brabant. In een van de excursies werd het elektrovisser gedemonstreerd. Alle deelnemers ontvingen van de OVB (Organisatie ter Verbetering van de Binnenvisserij) gratis boeken over de thema's Vermesting en Water en Vismigratie, Visgeleiding en Vispassages in Nederland. Ook ontving men het handige determinatie-pocketboekje "De Nederlandse Zoetwatervissen", waarvan door veel deelnemers al volop gebruikt werd gemaakt, zowel in het veld als 's avonds bij het vergelijken van de kenmerken van de verschillende soorten. De meest bijzondere vangsten in West-Brabant waren grote modderkruiper, bot, kroeskarper en de exoot zonnebaars.

WERKGROEPEN EN AFDELINGEN

RAVON kent een aantal afdelingen en werkgroepen die actief zijn met inventarisatie, monitoring, onderzoek, bescherming, het geven van voorlichting en beheerswerk. Hieronder zijn de activiteiten van enkele van deze afdelingen en werkgroepen nader uiteengezet.

RAVON-afdelingen

In alle provincies is er een RAVON-afdeling. Alleen de Werkgroep Amfibieën en Reptielen Friesland (WARF) is geen RAVON-afdeling, maar is zelfstandig. De Herpetologische Studiegroep Limburg is zowel bij RAVON als bij het Natuurhistorisch Genootschap in Limburg aangesloten. Een aantal afdelingen is zeer actief en organiseert lezingen, excursies, cursussen, werkdagen in natuurgebieden en dergelijke. Ook geven diverse afdelingen jaarlijks of zelfs meerdere keren per jaar een mededelingenblad uit.

Enkele bijzondere projecten die binnen de afdelingen spelen zijn de nieuwe Limburgse verspreidingsatlas en de werkatlas voor Noord-Brabant. De WARD (Drenthe) overweegt ook een atlasproject.

RAVON Gelderland verzorgde cursusedagen voor nieuwe en onervaren leden. Deze zijn succesvol verlopen.

Werkgroep Monitoring

De Werkgroep Monitoring beleefde in 2003 haar tienjarig reptielenmonitoringsjubileum! Met een speciale in kleur uitgegeven nieuwsbrief werd hier bij stilgestaan, evenals op de RAVON-dag van 2003 (zie elders). De gegevens worden, door de inmiddels respectabele tijdreeks, steeds beter en daardoor bruikbaar voor natuurbeleid en -bescherming.

De resultaten van 10 jaar Meetnet Reptielen werden in 2003 ook op het SEH-congres in Sint-Petersburg aan een internationaal gezelschap gepresenteerd. Daarnaast gaven medewerkers van de Werkgroep Monitoring hier nog voordrachten over de ringslang, rugstreeppad en zandhagedis.

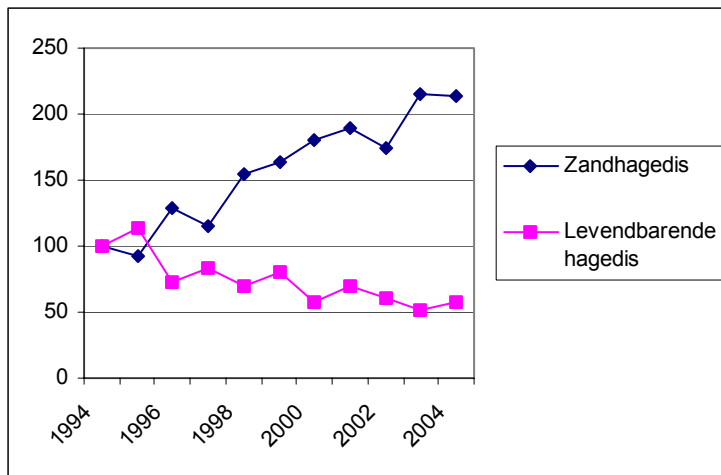
De Werkgroep Monitoring verzorgt lezingen en excursies door het hele land om nieuwe vrijwilligers te vinden, zodat de continuïteit van de meetnetten gegarandeerd blijft.

Inmiddels bestaat het Meetnet Reptielen uit 330 en het Meetnet Amfibieën uit ruim 100 actieve plots.

De Werkgroep Monitoring brengt jaarlijks vijf nieuwsbrieven uit om de vrijwilligers en opdrachtgevers op de hoogte te houden. Daarnaast vormen de nieuwsbrieven een platform voor de vrijwilligers.

Op de email-nieuwsgroep van RAVON Werkgroep Monitoring werden in 2003 en 2004 respectievelijk 472 en 304 berichten geplaatst.

Twee hagedissen in het meetnet nader beschouwd.

De zandhagedis neemt in Nederland duidelijk toe ("significant sterke toename"). Zowel in de duinen alsook op de heidevelden in het binnenland zien de vrijwilligers steeds meer zandhagedissen. Deze soort lijkt te profiteren van het warmer wordende klimaat en van de toename van een op dynamiek gericht beheer in de duinen.

De levendbarende hagedis neemt sinds 1995 af ("significant matige afname"). Oorzaken zijn vooral versnippering, verdroging en verbossing.

Bron: RAVON/CBS

Het Publicatiebureau

Het Publicatiebureau, al weer jarenlang gerund door Wim en Jacqueline Dinnessen, was aanwezig bij diverse lezingendagen. In 2003 en 2004 waren dit ondermeer de SOVON-dag, RAVON-dag en een natuurdag in Artis. Ook worden activiteiten van provinciale afdelingen bezocht en wordt soms een bezoek gebracht aan natuurgerichte symposia in België. Het Publicatiebureau blijkt duidelijk in een behoefte te voorzien. Er is altijd behoorlijk wat aanloop en mensen kopen artikelen zoals het boekje "Waarnemen en herkennen van amfibieën en reptielen in het veld". Ook levert de aanwezigheid telkens weer nieuwe donateurs op. Velen van hen nemen met het Publicatiebureau contact op als ze een algemene vraag hebben over amfibieën, reptielen of vissen.

Werkgroep Adderonderzoek Nederland (WAN)

De WAN is een werkgroep die zich tot doel heeft gesteld om onderzoek te doen ten behoeve van een duurzaam behoud van de adder in Nederland. De WAN heeft in 2003 en 2004 aan de volgende onderzoeksprojecten gewerkt:

- Populatieonderzoek in een reeks van gebieden: Meinweg (Limburg), Hijkerveld, Wapserveld, Leggelderveld en Gasterse Duinen (Drenthe).
- Een adderbetenonderzoek.
- Onderzoek naar overwintering en temperatuurverloop, naar overwinteringsplaatsen, telemetrisch onderzoek en genetisch variabiliteitsonderzoek. Voor deze onderzoeken heeft de WAN onder andere gebruik gemaakt van zeven stagiaires voor drie veldstages en een binnenstage. De stagiaires hebben hun stages afgesloten met een afstudeerscriptie.

De WAN heeft daarnaast gewerkt aan een protocol voor de behandeling van adderbeten samen met het Havenziekenhuis en het RIVM en aan een publicatie over de in 2002 in Duitsland gehouden voordracht op de "Kreuzotter-tagung". Ook is een stukje geschreven over dit evenement voor de nieuwsbrief van het Meetnet Reptielen van RAVON. Eind 2004 is een voordracht gehouden op de studiedag van de Vlaamse herpetologen in Antwerpen, met als titel: De status van de adder in Nederland.

Werkgroep Poldervissen

De werkgroep Poldervissen is opgericht in 2000. Het belangrijkste doel van de werkgroep Poldervissen is het onder de aandacht brengen van vissen die voorkomen in polderwateren. Resultaten van onderzoek en inventarisatie moeten hun weg vinden in het beleid, zodat dit beter afgestemd kan worden op de ecologische eisen die poldervissen stellen aan hun leefomgeving. In 2003 en 2004 heeft de werkgroep Poldervissen de volgende activiteiten ontplooid:

- Aanleveren van data uit visbemonsteringen voor de landelijke database van RAVON. Hiermee worden onder andere de jaarlijkse verspreidingskaarten van vissoorten gemaakt.
- Expert judgement en data-inbreng bij het opstellen van een lijst van de beste leefgebieden voor grote modderkruiper, kleine modderkruiper, bittervoorn en rivierdonderpad. Mede aan de hand van de rapportage van RAVON hierover zijn door het Ministerie van LNV Habitatrichtlijngebieden voor deze soorten aangewezen.

- 2003: beoordelen van soortteksten en inbreng van data voor de ‘Atlas van de Utrechtse vissoorten’ (de Jong, 2003).
- 2003: voorlichting agrarische natuurvereniging ‘Waterland’ in Noord-Holland.
- 2000–2003: diverse eendaagse inventarisaties onder andere in de Eempolder, De Regulieren, Bolgerijen en het Rijswijksche veld.
- 2004: inhoudelijke inbreng voor de special over de grote modderkruiper in het OVB-tijdschrift ‘Vis & Water Magazine’.
- 2004. Inhoudelijke bijdragen aan RAVON 18, een themanummer over ‘Poldervissen’.

RAVON-DAGEN

2003: Tien jaar Meetnet Reptielen

Het Meetnet Reptielen vierde in 2003 feest. De RAVON-dag was dan ook geheel aan dit meetnet gewijd. In een serie langere en kortere lezingen en enkele films werden de ontwikkelingen toegelicht.

In de afgelopen tien jaar is het Meetnet Reptielen uitgegroeid tot een volwaardig en solide meetnet dat uniek is in de wereld. De grote groep trouwe waarnemers vormt de belangrijkste pijler van het Meetnet. Dankzij de jaarlijkse bijdragen van inmiddels meer dan 300 mensen, kan een goed beeld geschetst worden van de ontwikkelingen van onze inheemse reptielen. Enkele opvallende trends zijn dat de zandhagedis in de lift zit, terwijl de levendbarende hagedis afneemt. De gladde slang wordt meer waargenomen, de adder juist minder vaak. Er gebeurt veel en het is dan ook belangrijk om een vinger aan de pols te blijven houden! Het Meetnet signaleert meer dan trends. De gegevens van het Meetnet bieden voldoende aanknopingspunten om ook naar oorzaken van vooruitgang of juist achteruitgang te kijken. Dit dankzij intensieve samenwerking met het Centraal Bureau voor de Statistiek, waardoor het Meetnet inhoudelijk heel solide is geworden. Het Ministerie van LNV maakt dan ook dankbaar gebruik van de resultaten van het Meetnet als graadmeter bij het natuurbeleid.

2004: Verspreidingsonderzoek

De RAVON-dag van 2004 stond in het teken van verspreidingsonderzoek. Er kwamen meer dan 175 mensen op het gevarieerde programma af. Het Nederlandse verspreidingsonderzoek met onder andere de landelijke en Limburgse atlas kwamen voor het voetlicht. Daarnaast was er ook aandacht voor verspreidingsonderzoek elders in Europa. Onze Vlaamse zusterorganisatie Hyla hield een interessante lezing over een grootschalig poelenonderzoek.

DAGELIJKS BESTUUR– EN ALGEMENE BESTUURSVERGADERINGEN

Het Dagelijks Bestuur van RAVON vergaderde in 2003 vijf keer, het Algemeen Bestuur kwam drie keer bij elkaar. In 2004 waren er drie vergaderingen van het Dagelijks Bestuur en twee van het Algemeen Bestuur.

RAVON kende enkele belangrijke wijzigingen in de samenstelling van haar Dagelijks Bestuur. Zo traden in 2004 af:

Rob Lenders	voorzitter
Sergé Bogaerts	secretaris
Tim van den Broek	bestuurslid

Rob Lenders blijft actief in het Dagelijks Bestuur als bestuurslid. Jan Verhoeven wordt voorzitter ad interim. Guus Delger blijft penningmeester. Het DB gaat in 2005 samen met de directeur van RAVON op zoek naar uitbreiding van het Dagelijks Bestuur.

SAMENWERKING

De Stichting RAVON participeert in enkele organisaties op het gebied van natuuronderzoek en -bescherming.

- RAVON is lid van de Vereniging Onderzoek Flora en Fauna (VOFF) die onderzoeksactiviteiten door vrijwilligers op het gebied van planten en dieren coördineert. Andere leden van de VOFF zijn onder andere FLORON, SOVON, VZZ en de Vlinderstichting.
De VOFF entameert ook gezamenlijke projecten. Enkele voorbeelden zijn het realiseren van een opstapcursus voor nieuwe vrijwilligers, inbreng bij de Inhaalslag Verspreidingsonderzoek en projecten op het gebied van laagdrempelige invoermodules voor waarnemingen en verbeteringen in de databases van de PGO's.
- Tevens participeert RAVON in het Platform Soortbeschermende Organisaties (PSO) dat soortgerichte beschermingsactiviteiten op landelijk niveau behartigt. In 2004 heeft het PSO onder andere informatie aangeleverd ten behoeve van de nieuwe Algemene Maatregel van Bestuur (AMvB) met betrekking tot de Flora- en faunawet.
- RAVON maakt ook deel uit van het NCN (Nederlands Centrum voor Natuuronderzoek), een consortium van de Radboud Universiteit Nijmegen, Faculteit der Natuurwetenschappen, Wiskunde en Informatica, afdeling Dieroecologie, afdeling Oecologie, afdeling Milieukunde, Stichting Bargerveen, SOVON Vogelonderzoek Nederland, Vereniging Onderzoek Flora en Fauna (VOFF) en Stichting RAVON.
- RAVON participeert in het Vissennetwerk. Het Vissennetwerk is een netwerk van personen die informatie, kennis en ideeën uitwisselen, zowel vanuit een wetenschappelijke als praktische invalshoek, gericht op vissen, visserij en de omgeving van vissen in het gebied van de binnenwateren (zoet en brak) van Nederland en Vlaanderen. In totaal houden in Nederland en Vlaanderen meer dan 400 mensen zich voor hun professie bezig met vis. Thema's waar het Vissennetwerk zich mee bezighoudt zijn bijvoorbeeld vismigratie, beleid en wetgeving (o.a. KRW), inrichting water, monitoring, en bescherming van soorten.

In 2003 en 2004 is ook samengewerkt met de volgende organisaties: Naturalis, Helicon Opleidingen Velp, CBS, De Vlinderstichting, Alterra, Bureau Natuurbalans – Limes Divergens,

Hyla/Natuurpunt (België), Bureau Mulder, AquaSense, Natuurhistorisch Genootschap in Limburg, Stichting Instandhouding Kleine Landschapselementen, Stichting Staring Advies, Stichting Landschapsbeheer Zeeland, Stichting Landschapsbeheer Gelderland, Landschap Overijssel, het Drents Landschap, Het Brabants Landschap, het RIVO, de OVB, Universiteit van Amsterdam, Rijksuniversiteit Utrecht, Het Natuurloket, Hogeschool Stoas, Hogeschool Larenstein, HAS Den Bosch, Staatsbosbeheer, Vereniging Natuurmonumenten en gemeente Veghel.

KANTOOR

Interne organisatie

In 2003 is door enkele medewerkers van het RAVON-kantoor in Nijmegen en met de vrijwillige en zeer gewaardeerde inzet van Michael Steeghs een organisatieplan opgesteld. Dit plan is in februari 2004 gereed gekomen en inmiddels geaccordeerd door het Algemeen Bestuur.

Het plan geeft het perspectief weer voor de inrichting en bedrijfsvoering van de werkorganisatie van RAVON. Het geeft de medewerkers en het bestuur duidelijkheid over de nabije toekomst en moet de werkorganisatie een solide basis bieden voor de komende jaren. Bestuur en medewerkers van RAVON zijn er in geslaagd om in korte tijd, naast de vrijwilligersorganisatie, een beroepsorganisatie op te bouwen en zo een extra impuls te geven aan de bescherming van onze inheemse amfibieën, reptielen en vissen.

Deze ontwikkeling wil RAVON in ieder geval consolideren, en liefst verder doorzetten. Dat vraagt om een beroepsorganisatie, die stevig in haar schoenen staat wat betreft werkwijze en organisatiestructuur, die optimaal samenwerkt met de vrijwilligers en ook in financieel opzicht zichzelf goed staande kan houden.

De Stichting RAVON maakt ook als vrijwilligersorganisatie een belangrijke ontwikkeling door. Het is de bedoeling dat de stichting wordt omgevormd in een vereniging. De achterliggende gedachte is dat de verenigingsvorm beter past, omdat RAVON eerst en vooral een vrijwilligersorganisatie is. Dit organisatieplan voor de beroepsorganisatie moet ook bijdragen tot een goed functionerende Vereniging RAVON.

Medewerkers 2003

In 2003 waren 4 personen werkzaam bij RAVON in Amsterdam en 9 in Nijmegen. In totaal ging het daarbij om 2,2 fte in Amsterdam en 6,26 fte in Nijmegen.

In Amsterdam waren werkzaam: Annie Zuiderwijk, Ingo Janssen, Gerard Smit en Axel Groenveld. In Nijmegen: Wilbert Bosman, Ronald Zollinger, Jeroen van Delft, Raymond Creemers, Frank Spikmans, Bjorn Prudon, Arnold van Rijsewijk, Tjeerd du Bois en Marjan Verdijk.

Medewerkers 2004

In 2004 waren 6 personen werkzaam bij RAVON in Amsterdam en 12 in Nijmegen. In totaal ging het daarbij om 2,4 fte in Amsterdam en 6,93 fte in Nijmegen.

In Amsterdam waren werkzaam: Annie Zuiderwijk, Ingo Janssen, Gerard Smit, Axel Groenveld, Edo Goverse en Hielke Praagman. In Nijmegen: Wilbert Bosman, Ronald Zollinger,

Jeroen van Delft, Raymond Creemers, Frank Spikmans, Bjorn Prudon, Arnold van Rijsewijk, Nils van Kessel, Jöran Janse, Marjan Verdijk, Elvira Werkman en Annemarie van Diepenbeek.

In 2004 zijn belangrijke stappen in de verdere professionalisering van RAVON gezet. Aan het eind van het jaar werden een secretaresse (Elvira Werkman) en een nieuwe projectleider (Annemarie van Diepenbeek) aangesteld. Ook kwam het contract met de eerste directeur van RAVON rond. Op 1 januari 2005 is Rob van Westrienen (was manager van Het Natuurloket) zijn werk voor RAVON begonnen.

PROJECTEN

Groot en klein

Ook in 2003 en 2004 voerde RAVON weer tal van grote en kleine projecten uit (zie publicatielijst). Vaak gaat het hierbij om inventarisaties van gebieden. Ook worden jaarlijks bureaustudies uitgevoerd, waarbij het databestand, de bibliotheek en de expertise van onze medewerkers onontbeerlijk zijn. Juist deze kennisklussen en inventarisaties van grotere gebieden zijn voor RAVON interessant. Bij dat soort projecten valt vaak het meeste voor soorten en de natuur in het algemeen te bereiken. Ook dragen dat soort projecten het meeste bij aan de toename van kennis binnen RAVON over soorten en hun leefgebieden. Een positieve ontwikkeling is een voorzichtige toename van opdrachten waarbij ook vissen nadrukkelijk onderwerp van studie zijn. Twee medewerkers hebben inmiddels ook een cursus elektrovisserij gevolgd. Voor grote onderzoeken waarbij ook een boot ingezet moet worden, werkt RAVON samen met beroepsvissers of adviesbureaus.

De vele lezingen, excursies, cursussen en optredens voor radio en televisie (zie publicatielijst) geven aan dat de belangstelling voor amfibieën, reptielen en vissen onverminderd groot is!

De Inhaalslag Verspreidingsonderzoek

In 2004 heeft RAVON van het ministerie van LNV een grote opdracht gekregen in het kader van de Inhaalslag Verspreidingsonderzoek. RAVON gaat in samenwerking met vrijwilligers proberen zo veel mogelijk verouderde waarnemingen van een groot aantal amfibieën-, reptielen- en vissoorten te herbevestigen. Niet alleen vanuit de soortbeschermende organisaties, maar ook vanuit de overheid bestaat een steeds grotere behoefte om te komen tot een actuele, betrouwbare en toegankelijke database van beschermde plant- en diersoorten. De database kan bijdragen aan goed soortenbeleid, ruimtelijke ontwikkelingsplannen en een gedegen invulling van de Ecologische Hoofdstructuur. Als een beschermde soort is aangetroffen, moet en kan er zorgvuldiger mee worden omgesprongen. In 2004 is een begin gemaakt met de Inhaalslag en de deelnemende waarnemers waren erg enthousiast over de gevolgde aanpak. In het eerste jaar zijn dan ook al grote aantallen kilometerhokken herbevestigd. In 2004 is er vooral aandacht uitgegaan naar de zandhagedis en kamsalamander. In totaal zijn 145 kilometerhokken volgens een duidelijk beschreven methodiek op de zandhagedis onderzocht. In ruim 70% van de onderzochte kilometerhokken bleek de zandhagedis nog aanwezig te zijn. In ca. 30% van de kilometerhokken werd de soort gedurende drie bezoeken niet teruggevonden (zie kaart). Er zijn 154 kilometerhokken

onderzocht waaruit oude kamsalamanderwaarnemingen bekend zijn. Hiervan kon 44% herbevestigd worden.

Naast deze grote hoeveelheid nuttige informatie over de soorten waarnaar gericht wordt gezocht, worden ook veel gegevens over de verspreiding van andere soorten verzameld.

Figuur 1: onderzochte en nog te onderzoeken gebieden voor de zandhagedis. De waarnemingen zijn op kwartblok-niveau (2,5 x 2,5 km) weergegeven. In de legenda is het aantal kilometerhokken weergegeven, niet het aantal kwartblokken dat in de kaart is opgenomen!

Legenda

■	Zandhagedis in 2004 aangetroffen (n = 105)
■	Nog te onderzoeken kilometerhokken (n = 170)
X	Zandhagedis niet aangetroffen in 2004 (n = 41)

Atlas van reptielen en amfibieën in Nederland

In 2004 werden voor het uitbrengen van de atlas subsidies verkregen van Staatsbosbeheer en de Provincies Flevoland, Noord-Brabant en Groningen. Hiervoor zijn wij de genoemde organisaties zeer erkentelijk!

Er is gewerkt aan het databestand, waarbij met name veel tijd is gestoken in de controle. Samen met de waarnemingscommissie zijn grote aantallen dubieuze waarnemingen kritisch bekeken en beoordeeld. Het bestand is hierdoor duidelijk verbeterd. Samen met de universiteit Utrecht is gewerkt aan een indeling van Nederland in zogenaamde herpetogeografische districten. Hoewel er relatief weinig soorten amfibieën en reptielen in Nederland zijn, tekenen zich opvallend scherpbegrensde districten af.

Van dr. R. Hoogmoed ontvingen we een uitvoerige en interessante bijdrage over de zeeschildpadden die uit Nederland bekend zijn.

Het atlasproject was oorspronkelijk begroot op twee jaar werk voor twee personen. De bij de begroting behorende planning is echter in de knel gekomen vanwege de snelle groei van onze opdrachtenportefeuille. De keuze om aan een scala van projecten te werken en om het kantoor te laten groeien, is bewust en met instemming van het Dagelijks Bestuur genomen. Dit heeft geleid tot het ontstaan van een professionele kantoororganisatie en de opbouw van een financiële buffer voor RAVON. Dit heeft onmiskenbaar bijgedragen aan een grotere invloed van RAVON op het gebied van bescherming en beleid met betrekking tot “onze” soorten. Anderzijds heeft het een sterke toename in administratieve en organisatorische werkzaamheden met zich meegebracht. Deze taakverzwaring is ten koste gegaan van het atlaswerk. Doordat de financiering voor de atlas voor maar ca. 55% rond is, zijn de projectmedewerkers bovendien veelvuldig ingeschakeld voor projecten waarvoor wel financiële dekking aanwezig was. Ook dit is ten koste gegaan van deels ongedekte activiteiten zoals de atlas.

Met de nieuw aan te stellen directeur en het Dagelijks Bestuur, zal in 2005 worden overlegd over de afronding van het atlasproject, zonder de continuïteit van de werkorganisatie gevaar te laten lopen. Er wordt dan bekeken in hoeverre beide medewerkers vrijgesteld kunnen worden van andere taken; een belangrijke voorwaarde om rustig en efficiënt te kunnen schrijven. Daarnaast zal gezocht worden naar aanvullende financiering.

Soortbescherming

RAVON verricht de coördinatie van de uitvoering van de soortbeschermingsplannen van de knoflookpad en boomkikker.

Uitvoering Soortbeschermingsplan Boomkikker.

Op het uitvoeringsniveau is het in de meeste provincies zo geregeld dat het provinciale landschap (Stichting Gelders Landschap, Stichting Landschapsbeheer Zeeland, IKL, Landschap Overijssel) de kar trekt. De coördinator heeft in nauwe samenwerking met deze partijen invulling gegeven aan de uitvoering van het beschermingsplan, niet alleen op het niveau van de planning van de projecten, maar ook bij de concrete invulling en uitvoering van de projecten in het veld. In 2003 en 2004 zijn vele basisbiotopen voor boomkikker aangelegd en beheersmaatregelen uitgevoerd om bestaande poelen en het landhabitat te verbeteren. In Limburg en in Zeeuws-Vlaanderen zijn boomkickersymposia georganiseerd om de soort volop onder de aandacht te krijgen. In Zeeuws-Vlaanderen heeft dit bijvoorbeeld geleid tot het ondertekenen van een manifest (‘t Aogepuut-statuut) voor boomkickers in West-Zeeuws-Vlaanderen 2004/2005. De coördinator heeft aan het manifest meegewerkt. Het is ondertekend door de gedeputeerde van de Provincie Zeeland, Gemeente Sluis, Stichting Landschapsbeheer Zeeland, Staatsbosbeheer en vele andere betrokken instanties. Met de Belgen en de Duitsers vinden regelmatig overleggen en excursies plaats om kennis uit te wisselen en projecten gezamenlijk van de grond te tillen.

Uitvoering Soortbeschermingsplan Knoflookpad.

In 2003 en 2004 zijn in alle provincies waar de knoflookpad voorkomt verdere initiatieven gestart om leefgebieden te verbeteren. Het LIFE AMBITION-project is opgesteld (en goedgekeurd!) om middelen te vergaren om maatregelen ook daadwerkelijk te realiseren. Voor Drenthe (Valthe) is een beheersplan opgesteld door Buro Bakker waaraan ook

monitoring is gekoppeld. Er werden tijdens deze monitoring maar liefst vier nieuwe vindplaatsen van de knoflookpad gevonden. Met dit onderzoek is nu in alle provincies de actuele verspreidings situatie van de knoflookpad bekend.

In Noord-Brabant is het Rauwven leeggepompt en ontdaan van zonnebaars. Tegelijkertijd zijn alle potentiële verkooppunten van zonnebaars aangeschreven en gevraagd te stoppen met de verkoop van deze uitheemse bedreiger van onze inheemse fauna. De actie ging gepaard met het uitbrengen van een persbericht en optredens in het radioprogramma Vroege Vogels van de VARA en het RTL tv programma Lijn 4.

Over het landgebruik van de knoflookpad in een agrarische omgeving is in ons land nauwelijks iets bekend. In Groot-Soerel is in opdracht van de Provincie Gelderland gestart met een onderzoek naar het landgebruik van de knoflookpad in een dergelijke omgeving en met opmerkelijke resultaten. In het kader van dit onderzoek zijn er excursies gehouden en interviews geweest met radio en televisie van Omroep Gelderland.

Provincies, gemeenten, waterschappen en eventuele andere organisaties waarvan bekend is dat er landinrichtingsprojecten lopen in gebieden waar knoflookpad voorkomt zijn op de hoogte gebracht van de aanwezigheid van deze soort, zodat daar zorgvuldig mee wordt omgegaan.

In beide jaren zijn contacten gelegd met Duitse en Belgische collega's die zich bezig houden met de knoflookpad.

Ook zijn er in 2003 en 2004 in totaal negen studenten geweest die hun stage hebben vervuld bij RAVON en hebben deelgenomen aan fundamenteel onderzoek aan de knoflookpad. Het betreft onderzoek aan waterkwaliteit, vegetatiesamenstelling en omgevingsfactoren van voortplantingswateren en literatuurstudies en veldonderzoek naar de landhabitat van de knoflookpad.

In 2003 is RAVON gestart met het opstellen van een ambitieus LIFE projectvoorstel om uitvoering van de inrichtings- en soortbeschermingsmaatregelen gefinancierd te krijgen. Middels een LIFE project kan zodoende 50% van de projectkosten door de EU worden bijgedragen. Om de kansen van toekenning te vergroten zijn niet alleen de boomkikker en knoflookpad als aandachtsoorten opgenomen in het projectvoorstel, maar ook de geelbuikvuurpad en kamsalamander, beide soorten die Europees gezien hoog scoren op de Habitatrichtlijn (staan in bijlage 2 en 4). Ook de vroedmeesterpad is in het plan opgenomen. Na langdurig lobbywerk en overleg is het projectvoorstel AMBITION (Amphibian Biotope Improvement in the Netherlands) gezamenlijk ingediend met de volgende organisaties: Staatsbosbeheer (treedt op als hoofdaanvrager), Natuurmonumenten, Landschap Overijssel, Stichting Landschapsbeheer Gelderland, het IKL en RAVON. Medefinanciers zijn het Ministerie van LNV en de Provincies Overijssel, Gelderland en Limburg. In het voorjaar van 2004 is het projectvoorstel door de EU gehonoreerd (in totaal gaat het om een bedrag van €1,3 miljoen) en in mei 2004 is het project van start gegaan. RAVON voert de technisch-ecologische advisering uit, de monitoring, verzorgd twee grensoverschrijdende werkbijeenkomsten en maakt folders.

RAVON is ook lid van het platform dat is opgericht ten behoeve van de uitvoering van het soortbeschermingsplan voor de geelbuikvuurpad en vroedmeesterpad. Eind 2004 heeft RAVON binnen de landelijke Klankbordgroep Soorten het voorstel ingediend om het

soortbeschermingsplan vroedmeesterpad en geelbuikvuurpad in 2005 te verlengen en de coördinatie op zich te nemen. Dit voorstel is gehonoreerd.

Amfibieëntunnelonderzoek

In 2003 en 2004 heeft RAVON, met subsidie van zeven provincies (Drenthe, Gelderland, Limburg, Zuid-Holland, Groningen, Utrecht en Flevoland) een onderzoek naar het functioneren van amfibieëntunnels uitgevoerd. Gedurende dit onderzoek is op verschillende locaties in Nederland gekeken naar de manier van aanleg, de gebruikte materialen en het onderhoud van de voorzieningen. Uit het onderzoek blijkt dat de getroffen voorzieningen veelal niet voldoen aan de gestelde constructie-eisen en dat er nagenoeg geen rekening gehouden wordt met de acceptatie-eisen van amfibieën.

Door constructiefouten als het niet aansluiten van geleidingswanden op de tunnelingang, kunnen migrerende amfibieën vaak geen gebruik maken van de getroffen voorzieningen. Ook bleek gedurende het onderzoek dat tunnels vaak te klein zijn en daarmee geen adequate oplossing bieden voor de migratieproblemen. Op nagenoeg alle onderzochte locaties is achterstallig onderhoud één van de voornaamste oorzaken voor het niet of nauwelijks kunnen functioneren van de voorzieningen.

Op basis van de geconstateerde knelpunten zijn aanbevelingen gedaan en is voor de aanleg en het onderhoud van voorzieningen een handzame controlelijst opgesteld. Hoewel de locatie en de lokale omstandigheden van groot, zo niet doorslaggevend belang zijn bij de aanleg van voorzieningen, kunnen onderdelen die op iedere locatie van toepassing zijn, op basis van deze controlelijst beoordeeld worden.

Het onderzoek is afgesloten met een minisymposium, waar de provincies, de Dienst Weg- en Waterbouwkunde van Rijkswaterstaat en enkele ecologische adviesbureaus aanwezig waren. Inmiddels is RAVON verschillende malen betrokken geweest bij projecten omtrent de aanleg en het onderhoud van faunavoorzieningen in Nederland.

Aanwijzing Habitatrichtlijngebieden

Nederland dient in het kader van Natura2000 en de implementatie van de EU-Habitatrichtlijn speciale beschermingszones aan te wijzen voor soorten die in bijlage 2 staan genoemd van deze richtlijn. In het verleden waren er al rond de 70 gebieden aangewezen, maar voor vissen en amfibieën was dit nog niet gebeurd. Derhalve heeft het Ministerie van LNV een verzoek aan RAVON gericht om een adviesrapport op te stellen over de belangrijkste leefgebieden van Kamsalamander, Bittervoorn, Kleine Modderkruiper, Grote Modderkruiper en Rivierdonderpad (leefgebieden van Geelbuikvuurpad waren bekend c.q. al aangewezen). Voor de vissen zijn diverse organisaties en databestanden geraadpleegd, o.a. RIVO, OVB, STOWA, provincies Utrecht en Overijssel en de Werkgroep Poldervissen van RAVON. Op grond van het rapport heeft het Ministerie van LNV besloten om een vijftal belangrijke kamsalamandergebieden aan te wijzen, een vijftal belangrijke leefgebieden van de grote Modderkruiper en een aantal leefgebieden van de rivierdonderpad in beeksystemen in Oost- en Zuid-Nederland (zie voor meer informatie www.minInv.nl/natura2000).

GEGEVENSLEVERINGEN

RAVON krijgt jaarlijks honderden verzoeken om gegevens te leveren. De meeste kunnen gehonoreerd worden. RAVON vraagt voor het in bruikleen geven van de data een vergoeding voor de gemaakte kosten en een bijdrage in bestandsonderhoud en het coördineren van vrijwilligers. Deze vergoedingen zijn niet dekkend voor alle werkzaamheden die met het invoeren, controleren en beheren van honderdduizenden waarnemingen gemoeid zijn. De gegevensleveringen zijn dus niet kostendekkend, maar RAVON vindt het van dusdanig groot belang, dat wel op deze ingeslagen weg wordt verder gegaan. Geprobeerd wordt om, via meer structurele relaties met afnemers van data, meer gegevens te leveren en daarmee ook meer inkomsten ten behoeve van de databank en de vrijwilligers binnen te krijgen.

Gegevensleveringen 2003 en 2004

De ingezette groei in de gegevensleveringen heeft zich in 2003 en 2004 voortgezet. Er is wel een verschuiving opgetreden naar steeds meer gegevensleveringen via Het Natuurloket in plaats van rechtstreekse aanvragen bij RAVON. Het Natuurloket, in 2001 opgericht, is in de loop van de jaren steeds gebruiksvriendelijker geworden. Sinds 2004 kan er online een offerte worden aangemaakt en opdracht worden gegeven. Een groot voordeel van de gegevensleveringen via Het Natuurloket is dat de administratieve werkzaamheden voor RAVON veel minder zijn.

In 2003 werd via Het Natuurloket 122 maal opdracht voor de levering van gegevens verleend. In 2004 lag het aantal opdrachten iets lager en werden 119 opdrachten verleend. Daarnaast zijn in 2004 drie abonnementen (gegevenslevering over een periode van 3 jaar) afgesloten.

In 2003 zijn rechtstreeks bij RAVON 64 opdrachten voor de levering van gegevens gegeven. In 2004 lag het aantal directe opdrachten op 49.

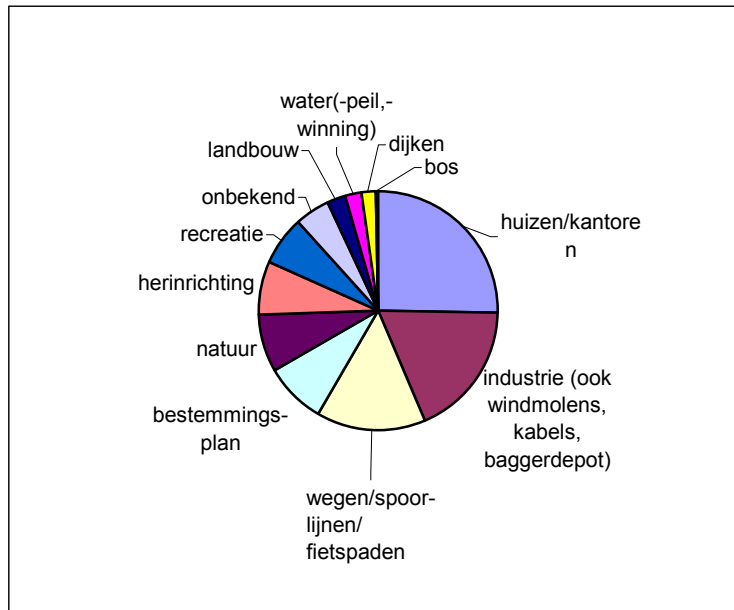
De totale omzet van gegevensleveringen via Het Natuurloket in 2003 bedroeg ruim €60.000,-. In 2004 is deze omzet naar €70.000,- gestegen.

Reden van toename

Door de invoering van de Flora- en faunawet in 2002 is de aandacht voor het voorkomen van beschermde soorten flink toegenomen. Tezamen met oprichting van Het Natuurloket heeft dat geleid tot een vergrote belangstelling voor verspreidingsgegevens. Dit is zeker ook het gevolg van de sterk vergrote toegankelijkheid van de gegevens, vanwege de oprichting van Het Natuurloket. Wel lijkt er recent sprake te zijn van een stabilisatie van het aantal gegevensleveringen.

Type ingreep bij de aanvraag van verspreidingsgegevens

De betaalde gegevensleveringen, worden voornamelijk gebruikt voor het aanvragen van een ontheffing op de Flora- en faunawet. De gegevens worden aangevraagd voor een breed scala aan ingrepen. Naast woningbouw gaat het bijvoorbeeld om de aanleg van industrieterreinen en infrastructuur (zie figuur). Een klein deel van de aanvragen heeft betrekking op de herinrichting van natuurgebieden.

Gratis gegevensleveringen

Wanneer gegevens gebruikt worden voor studiedoeleinden of voor de verbetering en/of bescherming van het leefgebied van reptielen, amfibieën of vissen, worden gegevens onder bepaalde voorwaarden kosteloos geleverd. Ook worden gegevens soms gratis geleverd als achtergrondinformatie voor het geven van advies en het afstemmen van het beheer op het voorkomen van soorten.

Het aantal gratis gegevensleveringen is in 2003 en 2004 niet veranderd. Gemiddeld gaat het om 36 leveringen per jaar. Ook wordt een groot aantal telefonische adviezen gegeven. Voor het geven van deze adviezen wordt ook de databank geraadpleegd, maar worden geen gegevens geleverd.

STUDENTEN EN ONDERWIJS

In 2004 werd middels een college in het Milieukundevak Natuurbeheer en -ontwikkeling (Jeroen van Delft), voor het eerst deelgenomen aan het geven van onderwijs op de Radboud Universiteit. Uiteengezet is op welke manier PGO's en de vele vrijwilligers in Nederland een belangrijke bijdrage leveren aan natuurbeheer en -beleid. Het is de bedoeling om binnen meerdere cursussen een bijdrage te gaan geven.

Annie Zuiderwijk en Ingo Janssen verzorgden colleges over de ringslang en zandhagedis voor studenten van de Universiteit van Amsterdam. Daarnaast waren studenten actief in de omgeving van Gouda, Amersfoort en IJmuiden met meetnetgerelateerde onderwerpen.

In 2003 en 2004 waren er respectievelijk zes en zeven studenten die een stage bij RAVON in Nijmegen uitvoerden. Zij werden begeleid door Wilbert Bosman (zie de publicatielijst voor een overzicht).

OPDRACHTGEVERS

De opdrachtgevers (exclusief dataleveringen) van RAVON waren in 2003 en 2004: Alterra, Bureau Natuurbalans – Limes Divergens, EcoGroen Advies, Ecologisch Adviesbureau Cools, gemeente Arnhem, gemeente Beuningen, gemeente Nijmegen, gemeente Veghel, gemeente Zwolle, Grontmij, Helicon Opleidingen Velp, Ministerie van Landbouw, Natuur en Voedselkwaliteit, Ministerie van Verkeer en Waterstaat, Het Natuurloket, Oranjewoud, OVO, Poort van Den Bosch, Projectorganisatie Betuweroute, Provincie Flevoland, Provincie Gelderland, Provincie Limburg, Provincie Noord-Brabant, Provincie Overijssel, PSO, Rijkswaterstaat, RIVM, Staatsbosbeheer, Tauw, Vereniging Natuurmonumenten, VOFF, Waterschap Aa en Maas en Waterschap Groot Salland.

Wij zijn onze opdrachtgevers zeer erkentelijk voor het in RAVON gestelde vertrouwen en de prettige samenwerking!

FINANCIËN

De omzet bedroeg voor RAVON Amsterdam en Nijmegen tezamen in 2003 en 2004 respectievelijk ca. € 450.000,- en € 530.000,-. De reserve van RAVON is in 2003 en 2004 gegroeid en zal in 2005 deels ingezet worden voor de verdere professionalisering, vernieuwing van hardware en investeringen in personeel.

WEBSITE

De RAVON-website wordt veel bezocht en voorziet duidelijk in een behoefte. De vormgeving is echter inmiddels gedateerd en de informatie kan beter geordend worden. Dat zijn de redenen waarom RAVON in 2004 is gaan zoeken naar iemand die de site geheel kan herzien. Dat is gelukt in de vorm van een werkervaringsplaats via arbeidsbemiddelingsbureau KLIQ. Eric Brands start in januari 2005 met het ontwerpen van een nieuwe website voor RAVON. Uiteraard blijft www.ravon.nl het vertrouwde adres.

Ter informatie van onze achterban zullen meer door RAVON gepubliceerde rapporten als pdf-bestand van de site zijn te downloaden. Enkele rapporten zijn nu al als pdf beschikbaar. In 2003 is begonnen met het plaatsen van een publicatielijst op de site. Hierin zijn alle RAVON-rapporten en andere activiteiten zoals lezingen en excursies terug te vinden.

TIJDSCHRIFT

In zowel 2003 als 2004 verschenen twee nummers van RAVON. Het gaat om RAVON 15 tot en met 18. Er behoren drie nummers per jaar te verschijnen. Vanaf 2005 verschijnen er weer 3 nummers per jaar.

Het tijdschrift RAVON kent een gemiddelde oplage van 950 exemplaren. Van het themanummer poldervissen zijn 1050 exemplaren gedrukt en er blijkt veel belangstelling voor te bestaan. Ook de beide nummers met jaaroverzichten (verspreidingskaartjes) zijn zeer gewild en worden veel nabesteld.

INTERNATIONALE ZAKEN

Important Herpetological Areas

Niet alleen in Nederland, maar ook in veel andere Europese landen zijn reptielen en amfibieën bedreigd. The Herpetological Conservation Trust en Alterra stellen daarom in opdracht van het ministerie van LNV een overzicht samen van de belangrijkste gebieden voor amfibieën en reptielen in Europa. Voor de aanwijzing van gebieden in Nederland is RAVON in 2004 door Ton Stumpel (Alterra) benaderd. In een prettige samenwerking hebben we de gebieden met een bijzonder belang voor de Nederlandse herpetofauna geselecteerd. Alle kennis over de Important Herpetological Areas in Europe (IHA), zal in boekvorm worden gebundeld. Het boek is een belangrijk instrument voor de bescherming van amfibieën en reptielen in heel Europa.

Chinese natuurbeschermers op bezoek

Eind 2004 kreeg RAVON onverwachts een groep Chinezen op bezoek van de Chinese tegenhanger van het ministerie van LNV. Vrijwillige inzet voor natuurbescherming en PGO's zoals RAVON zijn in China nog onbekende fenomenen. RAVON heeft de circa 25 Chinezen ontvangen en middels een lezing van veel informatie voorzien. Een bijzondere middag voor beide groepen!

Samenwerking met Hyla

In 2004 werd een bezoek gebracht aan onze Vlaamse collega's en zijn zij naar Nijmegen gekomen, ondermeer om informatie uit te wisselen over gegevensopslag en -levering en over samenwerking op het gebied van het tijdschrift RAVON.

PUBLICATIELIJSTEN

2003

Artikelen

- Groenveld, A. (Red.), 2003. Meetnet Amfibieën Mededelingen nr. 12, maart 2003
- Groenveld, A. (Red.), 2003. Meetnet Amfibieën Mededelingen nr. 13, oktober 2003
- Groenveld, A. (Red.), 2004. Meetnet Amfibieën Mededelingen nr. 14, maart 2004
- Janssen, I., 2003. De ringslang als zwerver. RAVON 16. Jrg. 6 (1):1-3.
- Janssen, I., 2003. Grass snakes in urban areas. Abstract. Congress Saint-Petersburg, Russia, 12-16 August 2003. Societas Europaea Herpetologica.
- Smit, G., A. Zuiderwijk, A. Groenveld, I. Janssen, A. van Strien, 2003. Conclusions after ten years of monitoring in The Netherlands. Abstract. Congress Saint-Petersburg, Russia, 12-16 August 2003. Societas Europaea Herpetologica.
- Zuiderwijk, A. (Red.), april 2003. Gegevens Monitoring 2002. Meetnet Reptielen Nieuwsbrief nr. 26:1-13
- Zuiderwijk, A. (Red.), juli 2003. Meetnet Reptielen Nieuwsbrief nr. 27:1-18
- Zuiderwijk, A. (Red.), december 2003. Meetnet Reptielen Nieuwsbrief nr. 28:1-14
- Zuiderwijk, A. (Red.), april 2004. 10 jaar Reptielen Monitoren. Meetnet Reptielen Nieuwsbrief nr. 29:1-43
- Zuiderwijk, A. 2003. Herpetofauna and the Habitats Directive in The Netherlands: Cases of the Sand lizard (*Lacerta agilis*) and the Natterjack Toad (*Bufo calamita*). Abstract. Congress Saint-Petersburg, Russia, 12-16 August 2003. Societas Europaea Herpetologica.
- Bosman, W., 2003. Het Rauwven, een exotisch ven in het beekdal van de Aa. RAVON 15, 5 (3), 33-36.
- Bosman, W., P. van den Munckhof & H. Strijbosch, 2003. Overasseltse en Hatertse vennen. De voedselkeuze van zes samen voorkomende amfibieën. RAVON 16, 6(1), 4-7.
- Creemers, R. 2003. Red List of reptiles and amphibians in the Netherlands. The harmonization of Red Lists for threatened species in Europe. Proceedings of an International Seminar in Leiden 27 and 28 november 2002. p. 121-126.
- Creemers, R., 2003. Boomkikker: aantalsontwikkeling (B2-8) In: Natuurcompendium 2003. Uitgave van het Milieu en Natuurplanbureau en het CBS. p. 126-127.
- Creemers, R., 2003. Knoflookpad in het rivierengebied (D7-9) In: Natuurcompendium 2003. Uitgave van het Milieu en Natuurplanbureau en het CBS. p. 293-294.
- Zollinger, R. 2003. Newts in the Netherlands. Great Crested News (sept 2003) issue 6.

Rapporten

- Bosman, W., E. Rijken, T. van de Meulengraaf & E. Sprangers, 2003. Ecologische verbindingzone Strijper Aa. Plan voor behoud van de populatie knoflookpadden in het Hondsven te Gastel. Gemeente Cranendonk, Brabants Landschap, Waterschap de Dommel en Stichting RAVON. 16 p.
- Creemers, R.C.M. 2003. Amfibieën en vissen in de Afferdensche & Deestsche waarden. Stichting RAVON. 19 p.
- Delft, van, J., 2003. Amfibieën en vissen in de Heesseltse Uiterwaarden. Stichting RAVON. 39 p.
- Delft, van, J., 2003. Amfibieën en vissen in de Kadelanden. Stichting RAVON. 21 p.
- Delft, van, J., H. de Nie, F. Spikmans, M. Verdijk & W. Bosman, 2003. Prioritaire soorten amfibieën, reptielen en vissen in Noord-Brabant. Stichting RAVON. 29 p.
- Felix, R.P.W.H., F.J.G.M. Spikmans & D.W. Heijkers. Reptielen-, amfibieën- en vissenonderzoek Rijksweg 73-zuid. Natuurbalans-Limes divergens, Stichting RAVON. 115 p.
- Prudon, B., 2003. Inventarisatie naar het voorkomen van de poelkikker in Elst. Stichting RAVON. 15 p.
- Prudon, B., 2003. Beoordeling amfibieëntunnelsystemen bij de planning voor de aanleg van de A59. Stichting RAVON. 9 p.
- Rijsewijk, A.C., 2003. Amfibieën, reptielen en vissen in de Drijfbanen, gemeente Tilburg. Stichting RAVON. 22 p.
- Rijsewijk, A.C. & F. Spikmans, 2003. Amfibieën en reptielen in het ISEV-gebied, gemeentes Veenendaal en Ede. Stichting RAVON. 22 p.
- Rijsewijk, A.C., 2003. Amfibieën, reptielen en vissen op en nabij de kazerneterreinen, gemeente Vught. Stichting RAVON. 28 p.
- Spikmans, F. & B. Prudon, 2003. Amfibieën en vissen in en rond Hessenpoort, gemeente Zwolle. Stichting RAVON. 47 p.
- Spikmans, F. & W. Bosman, 2003. Amfibieën in Barvoorde en Mokkelengoor. Stichting RAVON. 35 p.
- Spikmans, F., 2003. Amfibieën, reptielen en vissen in de voorgenomen stadsvernieuwing Belvédère, Maastricht. Stichting RAVON
- Spikmans, F. & B. Prudon, 2003. Amfibieën en vissen in en rond Stadshagen, gemeente Zwolle. Stichting RAVON. 37 p.
- Spikmans, F., 2003. Amfibieën in Deventer - Colmschate. Stichting RAVON. 20 p.
- Spikmans, F., 2003. Amfibieën rond een perceel langs de Binnenweg, te Ewijk. Een rapportage van Stichting RAVON in opdracht van Vrijwillig Landschapsbeheer Beuningen. 5 p.
- Van der Weide, M.J.T. (red.) 2003. Actualisatie natuurwaarden Maaskaden Roermond, Venlo, Gennep/Middelaar. VOFF, Nijmegen. 103 p.
- Van der Weide, M.J.T. (red.) 2003. Actualisatie natuurwaarden Lateraalkanaal West. VOFF, Nijmegen. 87 p.
- Zollinger, R., R. Creemers & F. Spikmans, 2003. Gegevensvoorziening vis- en amfibiesoorten Annex II Habitatrichtlijn. Overzicht beste leefgebieden kamsalamander,

grote modderkruiper, kleine modderkruiper, bittervoorn en rivierdonderpad. Stichting RAVON. 26 p.

Excursies

- Excursie in het kader van een cursus ecologie amfibieën, Tilburg. (A. van Rijsewijk).
- Excursie in Voorst tijdens symposium "In geuren en kleuren", april 2003. (W. Bosman).
- RAVON Gelderland. Knoflookpaddenexcursie op de Veluwe. (W. Bosman en B. Prudon).
- Achterhoekse landschapscoördinatoren, augustus 2003. Excursie nabij Doetinchem (W. Bosman).
- Excursie voor ambtenaren en geïnteresseerden van de gemeente Veghel naar 't Hurkske, mei 2003. (W. Bosman).
- Amfibieën- en vissenexcursie voor vrijwillig Landschapsbeheer, Beuningen. (F. Spikmans).
- Excursie op 27 mei met Nederlands-Belgische delegatie langs boomkikkerleefgebieden in België (Maaswinkel) en Nederland (De Doort) (R.Zollinger).
- Excursie op 22 juli met Nederlands-Duitse delegatie m.b.t. boomkikker in Midden-Limburg (R.Zollinger).
- Boomkikkerexcursie tijdens Boomkikersymposium te Limburg op 1 oktober in de Doort (R. Zollinger).

Radio en Televisie

- Vroege vogels. Interview over problematiek zonnebaars (W. Bosman).
- RTL 4 - Lijn 4. Actie zonnebaars. (W. Bosman).
- Lokale radio Voorst. Interview over symposium knoflookpad (W. Bosman).
- Radio Gelderland op 5 maart: interview over visactie te Neede/Borculo om boomkikkervoortplantingswateren te redden (R. Zollinger).
- NCRV Ja Natuurlijk. Beschermd amfibieën in een toekomstig grondwaterwingebied in Overijssel. (Frank Spikmans).
- Plaza Radio 2. Carpe diem. Interview over onderzoek knoflookpad Groot-Soerel (W. Bosman).

Cursussen en Lezingen

- Symposium in geuren en kleuren te Voorst, april 2003. De ecologie van de kamsalamander en de knoflookpad. (W. Bosman).
- Bewoners Agnietenberg, juni 2003. De knoflookpad, een beetje vreemd is ie wel! (W. Bosman).
- Achterhoekse landschapscoördinatoren, augustus 2003. De knoflookpad, een beetje vreemd is ie wel! (W. Bosman).
- NCN-dag, november 2003. De knoflookpad. Alléén voortplantingswateren aanleggen is niet voldoende. Wat komt er nog meer bij kijken? (W. Bosman).
- RAVON Noord-Brabant, september 2003. De knoflookpad, een beetje vreemd is ie wel! (W. Bosman).

- Boomkickersymposium te Limburg op 1 oktober te Dieteren o.a. over soortbeschermingsplan boomkikker (R. Zollinger).
- Basiscursus amfibieën in samenwerking met Helicon Opleidingen, mei 2003. (J. van Delft).
- Verdiepingscursus amfibieën in samenwerking met Helicon Opleidingen, juni 2003. (J. van Delft).
- Basiscursus reptielen in samenwerking met Helicon Opleidingen, september 2003. (J. van Delft).
- Verdiepingscursus reptielen in samenwerking met Helicon Opleidingen, september 2003. (J. van Delft).

Bijdragen

- P.M. Den Haag 31, 2003. Zonnebaars koloniseert Nederland. (W. Bosman).
- Benedictus, R., 2003. Weg met de Zonnebaars! Bionieuws 20. (W. Bosman).
- Rouwé, B., 2003. Groene immigranten. Folia 16/17. (W. Bosman).
- Ringslangen bijten niet. De Gooi- en Eemlander, 25-6-2003. (J. van Delft).
- Let op: overstekend wild. Ook salamanders massaal op weg naar sloten en poelen. Reformatorisch Dagblad, 17-3-2003. (J. van Delft).
- Droge zomer goed voor gladde slang. Spits, 12-8-2003. (J. van Delft).
- Bos, F., 2003. Amfibieën & reptielen in beeld. KNNV Uitgeverij. (tekstadvies door J. van Delft)

2004

Artikelen

- Litvinchuk, S.N., A. Zuiderwijk, L.J. Borkin & J.M. Rosanov, 2004. Taxonomic status of *Triturus vittatus* (Amphibia: Salamandridae) in western Turkey: trunk vertebrae count, genome size and allozyme data. *Amphibia-Reptilia* 25(4): 1–19.
- Völkl, W., I. Janssen, D. Käsewiter & N. Bauman, 2004. Gibt es bei der Ringelnatter (*Natrix natrix*) eine Beziehung zwischen der Populationsstruktur und der Amphibiendichte? *Zeitschrift für Feldherpetologie* 11(2): 145–165.
- Groenveld, A., I. Janssen, G. Smit & A. Zuiderwijk, 2004. Nieuwsbrief Meetnet Amfibieën nr. 14. RAVON Werkgroep Monitoring, Amsterdam. 16 p.
- Groenveld, A., I. Janssen, A. Zuiderwijk, E. Goverse & G. Smit, 2004. Nieuwsbrief Meetnet Amfibieën nr. 15. RAVON Werkgroep Monitoring, Amsterdam. 12 p.
- Janssen, I., 2004. Observation of the Fire Salamander (*Salamandra s. terrestris*) seizing an adult Midwife toad (*Alytes obstetricans*). *Amphibia* 3(2): 11–12.
- Zuiderwijk, A., A. Groenveld, I. Janssen & G. Smit, 2004. Nieuwsbrief Meetnet Reptielen nr. 29. RAVON Werkgroep Monitoring, Amsterdam. 43 p.
- Zuiderwijk, A., I. Janssen, E. Goverse & G. Smit, 2004. Nieuwsbrief Meetnet Reptielen nr. 30. RAVON Werkgroep Monitoring, Amsterdam. 15 p.
- Zuiderwijk, A., I. Janssen, E. Goverse & G. Smit, 2004. Nieuwsbrief Meetnet Reptielen nr. 31. RAVON Werkgroep Monitoring, Amsterdam. 20 p.
- Bosman, W., 2004. De zonnebaars overwonnen. *RAVON* 17 6(2), 26–27.
- Creemers, R.C.M., 2004. Amfibieën en reptielen: honkvast. Hoofdstuk in: Roos & Woudenberg: Opgewarmd Nederland. Stichting Natuurmedia. p. 68–71.
- Rijsewijk A.C. van, 2004. Tien jaar levendbarende hagedis op Kerkeindsche Heide. Nieuwsbrief Meetnet reptielen 31. RAVON Werkgroep Monitoring. 12–15.
- Spikmans, F., 2004. De Gladde slang, levendbarende hagedis en kamsalamander in Noord-Brabant. In: J. van de Staaij (red.), 2004. Breedscheenjuffers, bevers en andere Brabanders. De toestand van de Brabantse natuur in 2004.
- Zollinger, R. 2004. Das Artenschutzprogramm Laubfrosch in den Niederlanden. In: D. Glandt & A. Kronshage (Hrsg.): Der Europäische Laubfrosch. *Zeitschrift für Feldherpetologie*, Supplement 5: 175–181.

Rapporten

- Janssen, I., 2004. Ringslangmonitoring Loenderveen. Rapportage 2004. RAVON Werkgroep Monitoring, Amsterdam. 10 p.
- Bosman, W. & A.C. van Rijsewijk, 2004. Tussenrapportage van een verspreidingsonderzoek naar de rugstreeppad in Flevoland. Noordoostpolder. Stichting RAVON, rapportnummer 2004–13. 29 p.
- Bosman, W., 2004. De knoflookpad in Noord-Brabant. Inventarisatie in 2003 en leefgebiedplannen voor de periode 2004–2009. Stichting RAVON, rapport 2004–2, 61 p.

- Bosman, W, & B. Crombaghs, 2004. Beheersvisie voor het Hurkske. Een onderzoek naar de actuele situatie en de ontwikkeling van een beheersvisie voor de lange termijn. Natuurbalans–Limes Divergens BV en Stichting RAVON, 42 p.
- Crombaghs, B., V. de Jong & M. Dorenbosch, 2004. De knoflookpad in Limburg. Resultaten monitoring 2003. Stichting RAVON en Natuurbalans–Limes Divergens BV. 55 p.
- Dam, H. van, J. Spier, W. Gotjé, G.H.P. Arts, J.J.C.W. van Delft, R. Ketelaar & H.H. van Kleef, 2003. Vooronderzoek Ontwikkeling STOWA–beoordelingssysteem vennen. AquaSense, Alterra, Stichting RAVON, De Vlinderstichting, Stichting Bargerveen/KUN.
- Delft, J.J.C.W. van & A.C. van Rijsewijk, 2004. RAVON Hemelvaartweekend Noord–Brabant 2004. Stichting RAVON, rapportnummer 2004–15. 27 p.
- Delft, J.J.C.W. van, Th. H. de Jong & R.C.M. Creemers, 2004. Soortbeschermingsplan kamsalamander. Provincie Utrecht. 38 p.
- Delft, J.J.C.W. van, I. Janssen & W. Bosman, 2004. Veranderingen in de verspreiding en aantallen van amfibieën, reptielen en vissen vanaf 1990. Natuurbalans 2004. RIVM. 4 p.
- Delft, J.J.C.W. van, 2004. Amfibieën en reptielen in terreinen van Staatsbosbeheer. Stichting RAVON, rapportnummer 2004–5. 6 p.
- Delft, J.J.C.W. van, M. Verdijk, F. Spikmans & R. Zollinger, 2004. Voorbereidende studie Implementatie Amendement Van der Ham 2004. Deelproject 1, onderdeel amfibieën, reptielen en vissen. Stichting RAVON, rapportnummer 2004–6. 95 p.
- Felix, R.P.W.H., A.C. van Rijsewijk, P.H. van Hoof & D.W. Heijkers. Reptielen-, amfibieën- en vissenonderzoek Rijksweg 73–zuid en Rijksweg 74. Inventarisatie en nulmeting op de tracédelen in Venlo–Blerick–Tegelen, Ambt–Montfort, Maasbracht en Echt–Susteren in 2004. Natuur Balans/ Limes Divergens & Stichting RAVON. 39 p.
- Prudon, B., 2004. Stadswateren Nijmegen. Stichting RAVON, rapportnummer 2004–14. 29 p.
- Prudon, B. & R.C.M. Creemers. Veilig naar de overkant. Een kritische kijk op constructie en onderhoud van amfibieëntunnels. Stichting RAVON, rapportnummer 2004–4. 48 p.
- Prudon, B., J.J.C.W. van Delft & R.C.M. Creemers, 2004. Analyse van gebruik faunapassages door amfibieën in Noord–Brabant. Stichting RAVON. 19 p.
- Prudon, B. & J.J.C.W. van Delft, 2004. Plan van Aanpak gladde slang. Deelproduct 1. Stichting RAVON. 16 p.
- Prudon, B, 2004. Voortgangsverslag Inhaalslag verspreidingsonderzoek Reptielen 2004 (muurhagedis, gladde slang, zandhagedis, adder, ringslang en hazelworm). Deelproduct 2. Stichting RAVON. 15 p.
- Rijsewijk A.C. van, 2004. Poelkikker in Veenendaal–oost. Stichting RAVON, rapportnummer 2004–9. 11 p.
- Rijsewijk A.C. van, 2004. Amfibieëninventarisatie in en bij een kolk, Gemeente Westervoort. Stichting RAVON, rapportnummer 2004–8. 8 p.
- Rijsewijk A.C. van, 2004. Advies inrichting Gooiermars, gemeente Deventer. Stichting RAVON, rapportnummer 2004–13. 3 p.
- Rijsewijk A.C. van, 2004. Amfibieën en reptielen in De Bosrand en Peppelensteeg, gemeente Ede. VOFF. 9 p.
- Spikmans, F. & J.J.C.W. van Delft, 2004. Voorbereidende studie Implementatie Amendement Van der Ham 2004. Deelproject 2, onderdeel amfibieën, reptielen en vissen. Stichting RAVON, rapportnummer 2004–7, 66 p.

- Spikmans, F., A. van Rijsewijk & G. Hoogerwerf, 2004. Vissen in het beheersgebied van Waterschap Aa en Maas. Inzicht in de actuele vispopulatie, 2004. Stichting RAVON & Natuurbalans – Limes Divergens. Rapportnummer 2004–3. 169 p.
- Spikmans, F., 2004. Amfibieën en vissen bij Sportpark Ceintuurbaan, Zwolle. Stichting RAVON, rapportnummer 2004–10. 19 p.
- Spikmans, F., 2004. Deelproduct 1 en 2 Inhaalslag Verspreidingsonderzoek Amfibieën (kamsalamander, vuursalamander en boomkikker). Stichting RAVON. 8 p.
- Spikmans, F., 2004. Habitatbeoordeling voor reptielen en amfibieën op een toekomstige woningbouwlocatie in Maastricht. Stichting RAVON, rapportnummer 2004–1, Nijmegen. 19 p.
- Spikmans, F. & W. Bosman, 2004. Reptielen op de spoorlijn Maastricht – Lanaken. Stichting RAVON, rapportnummer 2004–11. 18 p.

Excursies

- Excursie Limitische Heide voor vrijwilligers monitoring Goois Natuur Reservaat (Ingo Janssen).
- Excursie Noordelijke IJ-oever wethouders Amsterdam Noord (Ingo Janssen).
- Excursie Nieuwkoopse Plassen voor vrijwilligers monitoring Natuurmonumenten (Ingo Janssen).
- Excursie Oude Buisse Heide voor vrijwilligers monitoring in West-Brabant (Ingo Janssen & Hielke Praagman).
- Volwassenen educatie, Tilburg voor de cursusgroep Ecologie. Beekvissen in de Keersop (A. van Rijsewijk en F. Spikmans)
- Beheerders Vereniging Natuurmonumenten. Excursie naar leefgebied knoflookpad bij Groot Soerel (W. Bosman)
- IVN Maasduinengidsen. Knoflookpad excursie naar het Heereven. (W. Bosman)
- Excursie knoflookpad Groot Soerel voor personeel Vereniging Natuurmonumenten “De Groote Modderkolk (W. Bosman).
- Beheerders Staatsbosbeheer Overijssel en Drenthe. Knoflookpad excursie naar Arrien en Rheezermaten (W. Bosman).
- Excursie IVN Veghel in de omgeving van Veghel (J. van Delft).
- Boomkikkerexcursie in Vlaanderen. bezoek aan visvijvercomplexen met Nederlands-Vlaams gezelschap (R. Zollinger).
- VOFF-velddag; excursie amfibieën in de Millingerwaard (F. Spikmans en B. Prudon).
- Vissen in de Keersop, Noord-Brabant (Frank Spikmans).
- Avondexcursie Rugstreeppadden Huis Ter Heide (F. Spikmans en A. van Rijsewijk).
- Excursie amfibieën in de Brand, Udenhout (A. van Rijsewijk en F. Spikmans).
- Amfibieënexcursie in de Overasseltse en Hatertse vennen (B. Prudon).
- Stantor 30 april 2004. Knoflookpadden in een Voorstervennetje. (W. Bosman)

Radio en Televisie

- Vroege vogels. Interview over amfibieëntrek (J. van Delft).
- Omroep Gelderland. Radio-interview over onderzoek aan de knoflookpad in Groot Soerel (W. Bosman).
- TV Gelderland. Item over onderzoek landhabitat knoflookpad Groot Soerel (W. Bosman).

Lezingen

- Voor wethouders van Stadsdeel Amsterdam Noord. Lezing over de ringslang in Amsterdam Noord en aansluitend het maken van een broeihoop (Ingo Janssen).
- Monitoren van reptielen en amfibieën in Amersfoort. Lezing naar aanleiding van een stageopdracht (Ingo Janssen & Edo Goverse).
- 10 jaar Meetnet Reptielen. Lezing op de VOFF/SOVON-dag (Gerard Smit).
- The Grass snake in Amsterdam Noord. Lezing voor studenten Fysische Geografie U.v.A. (Ingo Janssen).
- Verspreidingspatronen bij Europese amfibieën en reptielen. Lezing landelijke RAVON-dag (Annie Zuiderwijk).
- De ringslang rond Amsterdam. Lezing voor Beta/Gamma-studenten U.v.A. (Ingo Janssen).
- Monitoren van amfibieën en reptielen in Drenthe. Lezing voor vrijwilligers SBB Zuid-Oost Drenthe (Ingo Janssen).
- Monitoren van amfibieën en reptielen in de duinen. Lezing voor IVN Bergen aan Zee (Ingo Janssen & Edo Goverse).
- Voor beheerders van Vereniging Natuurmonumenten, Brabants Landschap, Staatsbosbeheer en gemeente Bladel. Informatiemiddag over de gladde slang in de Kempen (J van Delft en A. van Rijsewijk).
- Vogelwerkgroep Midden-Brabant. Het voorkomen van amfibieën in Noord-Brabant (A. van Rijsewijk).
- IVN Maasduinengidsen. De knoflookpad, een beetje vreemd is ie wel! (W. Bosman).
- Voor beheerders Staatsbosbeheer Drenthe en Overijssel. De knoflookpad, een beetje vreemd is ie wel! (W. Bosman)
- IVN Veghel. Herkenning, verspreiding en ecologie van de Nederlandse amfibieën (J. van Delft).
- Voor RAVON Noord-Brabant. Verspreidingsonderzoek in Noord-Brabant, i.h.k.v. De Inhaalslag (Frank Spikmans).
- Voor RAVON Noord-Brabant. Veilig naar de overkant (B. Prudon).
- Herpetologische Studiegroep Limburg. Klimt de boomkikker uit het dal? (Ronald Zollinger).
- Vogelbescherming Nederland/PSO. Moerasvogelthemapdag. ´Koudbloedigen zijn om ... op te eten! Relatie amfibieën, reptielen en vissen met moerasvogels´ (Ronald Zollinger).
- Lezing voor groep Chinese natuurbeschermers op werkbezoek in Nederland "RAVON, an example of a PGO" (J. van Delft).
- HYLEA symposium. Het belang van een Natuurloket voor RAVON (R. Creemers).

- Minisymposium in verband met de presentatie van het onderzoek naar amfibieëntunnels Veilig naar de overkant (B. Prudon & R. Creemers).
- Symposium Geelbuikvuurpad en Vroedmeesterpad. Herinstructie van de Geelbuikvuurpad (R. Creemers).
- Landelijke RAVON-dag. Stand van zaken Nederlandse atlas (R. Creemers & J. van Delft).
- Landelijke RAVON-dag. De inhaalslag 2004 en vervolg (F. Spikmans & B. Prudon).

Cursussen

- Cursus Amfibieën herkennen voor muskusrattenbestrijders (A. van Rijsewijk en F. Spikmans)
- Staatsbosbeheer Gelderland. Verdiepingscursus amfibieën (J. van Delft)
- Basiscursus reptielen voor diverse terreinbeheerders (J. van Delft)
- Gastcollege voor het vak Natuurbeheer en -ontwikkeling voor Milieukundestudenten aan de Radboud Universiteit Nijmegen over verspreidingsonderzoek, monitoring en de rol van PGO's daarin (J. van Delft).

Bijdragen

- Mangelsdorf, J., 2004. De knoflookpad moet blijven. Zodiac 21, 16-17 (W. Bosman).
- Wesseling, M. 2004. Jongens: een kamsalamander! Bionieuws 11 (J. van Delft).
- Kuindersma, W., F.H. Kistenkas & R.C. van Apeldoorn, 2004. De transformatie van Nederlands natuurbeleid door Europees Recht". Planbureaustudies nr. 8 (R. Creemers & J. van Delft).
- Rugstreeppadden krijgen vervangende woonruimte. Trouw, 17-1-2004. (J. van Delft)
- Het soortenbeleid in Nederland. Bijdrage aan folder PSO (R. Zollinger)

Studentenverslagen 2003 en 2004

Nijmegen:

- Hunink, S. & D.B. Kruijt, 2003. Waterkwaliteit van voortplantingswateren van de knoflookpad in Nederland. Stichting RAVON en Hogeschool Larenstein, 59 p.
- Est, van der, D. & C. Hertveld, 2003. De knoflookpad uit het duister gehaald. Een onderzoek naar de waterhabitat. Stichting RAVON en Hogeschool Larenstein, 68p.
- Boer, V. de & C.C. Oskamp, 2003. Adderonderzoek op het Hijkerveld. Koppeling tussen adders en beheer aan de hand van vangst- en terugvangstgegevens. Stichting RAVON en Hogeschool Larenstein, 55 p.
- Aalst, van, J., 2004. De knoflookpad in de Overasseltse en Hatertse vennen. Beheersplan voor verbetering van het leefgebied van deze bedreigde soort. Stichting RAVON en Hogeschool Larenstein, rapportnummer 2004-S1. 17 p.
- Bosma, K., 2004. Onderzoek knoflookpad. Groot Soeren en Noord-Empe 2004. Stichting RAVON en MBCS Velp. 38 p.
- Fleischeuer, L., 2004. De knoflookpad doorgrond. Verdieping in de landhabitat, en dan met name de bodemeisen, van de knoflookpad. Stichting RAVON en Hogeschool Larenstein, rapportnummer 2004-S2. 17 p.
- Leuvert, van de, M., 2004. Een literatuurstudie naar de landhabitat van de knoflookpad. Stichting RAVON en Hoge Agrarische School, rapportnummer 2004-S4. 44 p.
- Schippers, T.C., 2004. Volg de pijlen. De knoflookpad in een agrarische omgeving. Stichting RAVON en Hogeschool STOAS, rapportnummer 2004-S3. 61 p.

Begin 2005 verschijnt het rapport van twee studenten die in 2004 in de Overasseltse en Hatertse Vennen onderzoek naar de knoflookpad hebben verricht.

Amsterdam:

- Steenbergen, E., 2004. Monitoren van amfibieën en reptielen. Gemeente Amersfoort en Saxion Hogeschool IJsselland (Ingo Janssen).

Werkgroep Adderonderzoek Nederland:

- Boer, V. de & C.C. Oskamp, 2003. Adderonderzoek op het Hijkerveld. Koppeling tussen adders en beheer aan de hand van vangst en terugvangst gegevens. Stichting RAVON en Hogeschool Larenstein. 55p.
- Jacobusse, B., 2003. Reptielen langs het spoor. Een beheersplan voor reptielen ter verbetering van hun leefgebied langs de IJzeren Rijn. Stichting Natuurpublicaties Limburg, Maastricht.
- Koops, R.J., 2004. Zigzag door de Meinweg. Telemetrisch onderzoek naar adders in de Meinweg 2003. Stichting Natuurpublicaties Limburg, Maastricht.
- Opijnen, M. van & R. Top, 2003. Aanvulling adderidentificatie op het Leggelderveld 2003. Populatieonderzoek en gebiedsgebruik van de adder. Vereniging Natuurmonumenten en Werkgroep Adderonderzoek Nederland i.s.m. Van Hall Instituut. 6p.

- Opijnen, M. van & R. Top, 2003. Adderidentificatie op het Wapserveld. Populatieonderzoek en gebiedsgebruik van de adder. Vereniging Natuurmonumenten i.s.m. Werkgroep Adderonderzoek Nederland en het Van Hall Instituut. 42p.
- Oude Essink, M., 2003. Adderidentificatie in het Leggelderveld. Populatieonderzoek en gebiedsgebruik van de adder. Van Hall Instituut i.s.m. Vereniging Natuurmonumenten en Werkgroep Adderonderzoek Nederland. 33p.
- Top, R., 2004. Adders (z)onder het gras. Een onderzoek naar populatiegrootte en gebiedsgebruik van de adders op het Wapserveld. Vereniging Natuurmonumenten in samenwerking met het Van Hall Instituut en de Werkgroep Adderonderzoek Nederland. 46p.